

ГЕНЕЗА СТАНОВЛЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

GENESIS OF THE FORMATION OF IDEAS ABOUT THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN POLITICAL AND LEGAL THOUGHT

Матевосян А.А., аспірант

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Стаття присвячена дослідженню генези уявлень про принцип верховенства права в політико-правовій думці. Аналізується еволюція цієї концепції від античності до сучасності, зокрема внесок таких мислителів, як Аристотель, Платон, Цицерон, Гоббс, Локк, Монтеск'є, Кант, Дайсі та інші. Автор виокремлює чотири основні етапи становлення принципу верховенства права. Початковий етап характеризується пошуком оптимальної моделі держави і суспільного устрою, з'ясуванням ролі права у розвитку суспільства, необхідністю правового регулювання відносин між правлячою верхівкою і державою, діяльності державних органів, взаємин держави та громадян, а також утвердженням прав людини та відмовою від самосуду. Другий, концептуальний, етап (XVII–XVIII ст.) пов'язаний із формуванням класичних правових доктрин у працях Гроція, Спінози, Гоббса, Локка, Монтеск'є, Руссо. Ці мислителі розглядали верховенство права як гарантію прав і свобод людини, обґрунтовували гуманізм, свободу, рівність і моральність, а також розрізняли його соціально-філософський та юридичний зміст. Третій, теоретичний, етап (XIX ст.) характеризується систематизацією поняття верховенства права, зокрема у працях Дайсі. Він виокремив його ключові аспекти: захист людини від свавілля держави, рівність усіх перед законом, судовий контроль над владою. Сучасний етап відзначається розвитком багатограних концепцій верховенства права, його зв'язком із правовою державою, демократією та правами людини. Особливу увагу приділено співвідношенню верховенства права і верховенства закону, їхнім відмінностям у різних правових традиціях. Підкреслюється важливість правової культури, моральних засад і соціально-історичних чинників у формуванні сучасного праворозуміння. Робиться висновок, що верховенство права є фундаментальним принципом демократичної держави, який забезпечує правову визначеність, стабільність і справедливість у суспільстві.

Ключові слова: верховенство права, принцип верховенства права, правова держава, природне право, право, правотворчість, правове регулювання.

The article explores the genesis of the concept of the rule of law in political and legal thought. It analyzes the evolution of this concept from antiquity to the present day, highlighting the contributions of thinkers such as Aristotle, Plato, Cicero, Hobbes, Locke, Montesquieu, Kant, Dicey, and others. The author identifies four main stages in the development of the rule of law principle. The initial stage is characterized by the search for an optimal model of the state and social order, the recognition of law's role in societal development, the necessity of legal regulation of relations between the ruling elite and the state, the activities of state institutions, and the relationship between the state and its citizens. It also emphasizes the affirmation of human rights and the rejection of vigilante justice. The second, conceptual stage (17th–18th centuries) is associated with the formation of classical legal doctrines in the works of Grotius, Spinoza, Hobbes, Locke, Montesquieu, and Rousseau. These thinkers viewed the rule of law as a guarantee of human rights and freedoms, substantiated the ideas of humanism, liberty, equality, and morality, and distinguished between its socio-philosophical and legal dimensions. The third, theoretical stage (19th century) is marked by the systematization of the rule of law concept, particularly in the works of Dicey. He outlined its key aspects, including the protection of individuals from state arbitrariness, the equality of all before the law, and judicial oversight over government power. The modern stage is characterized by the development of multifaceted rule of law concepts and their connection with the legal state, democracy, and human rights. Special attention is given to the distinction between the rule of law and the rule of legislation, as well as their differences across various legal traditions. The article underscores the importance of legal culture, moral foundations, and socio-historical factors in shaping contemporary legal understanding. It concludes that the rule of law is a fundamental principle of a democratic state, ensuring legal certainty, stability, and justice in society.

Key words: rule of law, principle of the rule of law, legal state, and natural law, law, lawmaking, and legal regulation.

Категорії "право" та "закон" стали широко вживаними особливо після закріплення в Конституції України принципу "верховенство права" як засадничої вимоги діяльності держави. Вітчизняні науковці зосереджені на визначенні його ключових понять – "право" і "верховенство". Водночас цей принцип уперше отримав доктринальне тлумачення в англійській традиції загального права, а згодом був запозичений країнами континентальної Європи та закріплений у міжнародних договорах і документах. З огляду на динамічний характер доктринального уявлення про принцип верховенства права, метою цієї статті є з'ясування сутності поглядів на досліджувану категорію вчених різних епох.

Серед значної кількості правових ідеалів та правових цінностей будь-якого цивілізованого суспільства вагоме місце посідають правові принципи як загальноприйняті моделі правової поведінки. Їх основне призначення полягає у моделюванні та спрямуванні поведінки всіх учасників суспільних відносин у правовому полі. Саме тому основоположні принципи права, спрямовані на врегулювання найбільш важливих суспільних відносин, повинні бути закріплені в основному законі будь-якої правової держави. Конституція України не стала винятком із вказаного правила, оскільки серед інших керівних начал орга-

нізації нашої держави в статті 8 закріплено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [1].

Однак, необхідно зазначити, що принцип верховенства права, як і інші функціональні вимоги права, сформувався не спонтанно, а поступово і має тривалу історичну генезу. На нашу думку, можливо виокремити наступні етапи формування уявлень про принцип верховенства права, які підтверджують еволюційний характер становлення ідеї верховенства права; визнають залежність її тлумачення від рівня розвитку науки та суспільства; акцентують увагу на внесок сучасного вченого у формування цієї важливої складової кожного права.

Перший етап може бути охарактеризований як початковий, в межах якого було сформовано філософські основи принципу верховенства права.

Значне число науковців вважають, що принцип верховенства права вперше отримав доктринальне тлумачення у роботі "Вступ до науки конституційного права" відомого англійського юриста, фахівця з конституційного і міжнародного приватного права Альберта Дайсі. Проте, зародження ідеї верховенства права (як і теорії "панування закону" чи "ідеальної держави") мало місце ще в античні часи в працях таких видатних мислителів, як Аристотель, Платон, Цицерон та інших. Саме вони заклали фунда-

мент патріархальної теорії походження права, яке (право) є не лише головним соціальним благом суспільства, а й основним засобом врегулювання відносин у суспільстві та вищою формою людського спілкування [2, с. 15].

З огляду на зазначене, на нашу думку, вирішення проблеми концептуалізації досліджуваного поняття необхідно розпочинати, насамперед, із урахування визнання доктрини природного права та її методологічних засад, що надасть можливість з'ясувати генезу і еволюцію становлення, розвитку і функціонального призначення саме верховенства права. Акцентуючи на важливості переосмислення та концептуалізації наукових ідей, які зокрема стосуються сутності і значення державотворчих інститутів, обумовлених перехідним етапом розвитку суспільства, С. Бобровник зазначила, що розвиток філософських та наукових уявлень про феномен верховенства права має тривалу історію становлення та переосмислення, що пов'язано з його принциповим значенням для розвитку і державно-правових інституцій, і всього суспільства. Перші уявлення про феномен верховенства права були відображені у світоглядній філософії таких мислителів і державних діячів, як Платон, Сократ, Аристотель, Сенека, Цицерон, Папініан, Ульпіан, Н. Макіавеллі, Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк та ін. Аналізуючи проблематику розвитку людства та обґрунтовуючи шляхи побудови оптимальної моделі держави й суспільного устрою, мислителі античності, середньовіччя, епохи Відродження доходять висновку, що гармонія розвитку суспільства пов'язується з верховенством права у всіх сферах життєдіяльності суспільства; взаємодією правлячої верхівки держави; взаєминами між людьми; діяльністю органів держави (передусім судових); відносинами між громадянином і державою [3, с. 68].

Концепція Аристотеля щодо верховенства права актуальна і на сьогодні. У своїх працях мислитель доводив, що для забезпечення верховенства права важливого значення має не лише ідеальна правова система, але й значна правова освіченість та моральні якості суспільства. До проблеми впровадження верховенства права античний філософ підходить реалістично, зазначаючи, що вона залежить не лише від типу закону, який розглядається, але й від типу режиму, який прийняв та запровадив відповідний закон. Коли Аристотель протиставляв верховенство закону правлінню людей, він зважав на думку, що людина може бути більш безпечним правителем, ніж письмовий закон, але не безпечнішим за звичаєве право [4].

Проте необхідно зважувати на історичні реалії, в яких репрезентовані позиції Аристотеля. Тогочасні філософи виводили розуміння цього принципу з гіпотези, відповідно до якої найкращою формою державного правління є правління благонадійного диктатора. Тому Аристотель обстоював позиції верховенства права при розгляді питання, що краще для володаря: правити на власний розсуд чи відповідно до права та чітко обґрунтовував необхідність правління відповідно до права, виступаючи за скасування саморозсуду [5, с. 66].

Всі ідеї, формули, конструкції та концепції, висунуті цими мислителями ще в античні часи, склали філософську основу *доктрини верховенства права*. Але й на цьому етапі дослідження немає підстав не вважати, що саме пошук античними мислителями "найкращої держави", а також того явища, яке має "панувати", "верховодити" і над людиною, і навіть над "найкращою державою" в особі її органів влади й посадовців, – це те, що надалі було основою для концептуального наповнення цілком нової доктрини в пізніші часи [6, с. 46–47].

Таким чином, значення початкового етапу полягало у обґрунтуванні шляхів формування оптимальної моделі держави і суспільного устрою, з'ясуванні залежності розвитку суспільства від спорядження права, необхідності правового убезпечення взаємодії правлячої верхівки

і держави; діяльності органів держави; відносин держави і громадян, з'ясуванні залежності верховенства права від ідеальності правової системи, правової освіченості та моральних якостей суспільства, обґрунтуванні залежності права від типу закону, що його закріплює та типу державного режиму, який прийняв та запровадив ці закони, ствердженні необхідності прав людини відповідно до права та необхідності скасування самосуду.

Другий етап можливо визначити як формування концептуальних основ принципу верховенства права (XVII–XVIII століття). Чимало положень, висунутих і обстоюваних античними мислителями, згодом використовувалися і розвивалися в іншу цивілізаційну епоху для наповнення *концептуальним* змістом не тільки доктрини, а й самого поняття "верховенство права", що відтак набуває значення визначальної юридичної категорії. Надважливі еволюційні зміни у формуванні праворозуміння відбувалися впродовж XVII–XVIII ст. Отже, вагомим здобутком тогочасної науки було те, що, перейнявши від давньоримських філософів і юристів зацікавлення проблемою духу права, європейські вчені зробили неабиякий внесок у розвиток цієї проблеми, в її інтерпретацію у нових політико-правових реаліях. У цьому контексті необхідно згадати, насамперед, основоположну працю "Про дух законів" Ш. Монтеск'є. Згодом геніальний німецький філософ Г. Гегель у "Феноменології духу", "Науці логіки", "Енциклопедії філософських наук", "Філософії права" ґрунтовно розкрив поняття суб'єктивного духу (проблема волі), дійсного духу (питання договору, злочину і покарання законом), об'єктивного духу (право, мораль, абсолютного духу, філософії духу, духу логіки, волі духу тощо). Філософ довів, що в законах відображається національний характер певного народу, ступінь його історичного розвитку тощо [7, с. 53]. В подальшому доктрину природного права розвивали Гуго Гроцій, Бенедикт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Йоган Готліб Фіхте та інші юристи, філософи-просвітники, що сприяло розвитку ідеалів свободи та прав людини.

Верховенство права означає, що воно не може залежати від політичних сил та ідеології, а втілене у звичаєвому праві, реальних стосунках, не залежить від статі, суспільного становища, національності тощо. У верховенстві права значну роль відіграє духовна і моральна сили, які не можуть бути утворені державою. Вони вищі, ніж сила держави. Верховенству права передують панування національної моралі, загальнолюдських цінностей у регулюванні суспільних відносин, воно зумовлене природно-історичними правами людини і спирається на духовні й моральні засади суспільства. Для утвердження верховенства права потрібен час, адже завдяки цьому людина впевнена у завтрашньому дні. Незважаючи на те, що держава обмежена правом, яке сама приймає, вона ще й відповідає за верховенство права в суспільстві [8, с. 58–59].

Сучасні уявлення про зміст принципу верховенства права багато у чому являють собою доктринальне бачення окремих науковців, засноване, насамперед, на особливостях підходів до розуміння права. Методологічною основою вироблення єдиного концептуального розуміння змісту принципу верховенства права на основі різноманітності доктринальних уявлень і підходів, на нашу думку, могла б сприяти концепція праворозуміння І. Канта, заснована на триєдності трьох складових права – природного права (яке є поєднанням двох гілок: публічного і приватного), справедливості та позитивного (статутарного) права. Філософ визнає джерелом природного права розум людини (очевидні апіорні принципи), джерелом справедливості – апіорні принципи (совість людини), джерелом позитивного (статутарного) права – волю законодавця [9, с. 10].

І. Кант також поділяє право на природжене й набуте. Перше належить кожному від природи незалежно від будь-якого правового акту, друге – право, для якого є необхідним

правовий акт. Природжене він також називає внутрішнім правом (*meum vel tuum internum*), тому, що зовнішнє право завжди повинно набуватися. Єдиним первинним природженим правом І. Кант вважає свободу (незалежність від свавільного примусу іншого). Рівність (незалежність, яка полягає в тому, що інші не можуть зобов'язати кого-небудь робити те, що вони самі не зобов'язані робити), вважав мислитель, закладена уже у самому принципі природженої свободи. І. Кант заперечує поділ природного права на природне і суспільне, а поділяє на природне і цивільне, перше з них називає приватним, і друге – публічним правом. Вчений зазначає, що насправді, природному стану протилежним є не суспільний, а цивільний стан: у природному стані суспільство може існувати не тільки як громадянське (таке, що гарантує моє і твоє за допомогою публічних законів); тому право у природному стані і називається приватним [10].

Отже, в основу кантівської концепції правового суспільства і правової держави покладається певне розуміння справедливості (розподіляючої), яка визначає зміст принципу верховенства права: гуманізм, свобода, рівність, моральність, повага до права та добровільне підкорення праву, ставлення до права як до найвищого блага, що є гарантією існування правового порядку та запобігас тиранії й анархії тощо [11].

Таким чином, значення етапу формування концептуальних основ принципу верховенства права полягає у обґрунтуванні залежності права від національного характеру народу та особливостей його історичного розвитку, виокремленні таких категорій як дух та літера закону, формуванні методологічних витоків верховенства права, визначенні справедливості як невід'ємної частини права, обґрунтуванні гуманізму, свободи, рівності, моральності, становлення до права як найвищого блага як змістовних аспектів верховенства права, виокремленні соціально-філософського та юридичного змісту верховенства права.

Ідеї філософів Нового часу втілені як історичні та методологічні витoki такого правового феномена як верховенство права. З початком XIX століття настає *третій етап становлення уявлення про верховенство права – етап формування теоретичних та нормативних основ досліджуваної категорії*. Цілком аргументовано називаючи авторитетного англійського вченого-конституціоналіста Альберта Дайсі одним із основоположників теоретичного осмислення принципу верховенства права, Б. Малишев зазначив, що основним досягненням А. Дайсі є виокремлення трьох основних аспектів (захист людини від свавілля держави, ніхто не може бути покараний і нести відповідальність особисто або своїм майном у разі відсутності певного порушення закону, англійська конституція є конституцією, яка створена суддями) суті принципу верховенства права з усього розмаїття його значень і контекстів [12, с. 119].

Словосполучення "верховенство права" є перекладом з англійської поняття "the rule of law". Синонімічними до цього англomовного терміна в українській правничій мові є схожі словосполучення: "правління права", "панування права", "влада права" тощо, застосування яких дозволяє рівною мірою відтворювати філософсько-юридичну сутність поняття "the rule of law". Незважаючи на те, що термін "the rule of law" вперше був застосований в англійській правничій мові ще у середині XVII ст., його активний вжиток та узвичаєння цілком виправдано пов'язують з ім'ям одного з найвидатніших теоретиків англійського конституційного права, професором Оксфордського університету Албертом Венн Дайсі (Albert Venn Dicey), який наприкінці XIX ст. видав збірку лекцій з конституційного права "Лекції вступу до вивчення Закону Конституції" 1885 р. та вперше виклав концепцію верховенства права в класичній праці "Вступ до вивчення Закону Конституції" 1885 р. Історія становлення прав і свобод людини як вираз доктрини природного права і концепції верховен-

ства права своїм корінням сягає глибини віків. Проте саме поняття "права людини" було сформоване лише в епоху Просвітництва завдяки зусиллям представників доктрини природного права, а сам термін "права людини" вперше з'явився у французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Основні природні права людини на зорі їх офіційного визнання і закріплення поширювалися головним чином на три цінності – життя, свободу, власність. Основне призначення цих прав полягало, насамперед, в обмеженні влади держави над людиною, забезпеченні автономії особистості від державного втручання у найважливіші для людини сфери життєдіяльності.

Отже, їх можна охарактеризувати як права людини, що походять від держави; на державу, відповідно, поклалися здебільшого такі обов'язки: утримуватися від втручання у сферу особистої свободи людини, захищати її від посягань державних органів, інших суб'єктів та забезпечувати юридичну рівність людей [13, с. 24].

Традиційно під системою природних прав людини розуміється: право на життя, здоров'я, свободу, власність, гідність, прагнення людини до щастя, безпеки. Право власності також вважається природним правом людини, оскільки забезпечує основи її життєдіяльності, без власності людина не здатна підтримувати своє фізичне існування. Власність є якісним показником її розвитку і суспільства в цілому. Природне право людини на власність визнається священним і невід'ємним, що прямо відображено в міжнародних правових актах. Зокрема, в такому важливому історичному документі як Декларація прав людини і громадянина, прийнята постановою французьких Національних зборів 26 серпня 1789 р.

На нашу думку, значення третього етапу для формування концепції верховенства права полягає у виокремленні трьох основних аспектів сутності верховенства права (захист людини від свавілля держави, неможливість відповідальності за відсутності порушення закону, англійська конституція твориться суддями), розуміння домінуючого значення права над державою. Обґрунтуванні концепції верховенства права та його юридичного значення, розумінні верховенства права як рівності всіх перед законом, як верховенства духу права та природних прав людини, нормативному закріпленні верховенства права, що відобразило досягнення цивілізації у розвитку доктрини природного права.

Четвертий етап може бути охарактеризовано як сучасні доктринальні основи верховенства права. В сучасній юридичній науці обґрунтовано значну кількість різноманітних концепцій права. Такими, зокрема, є природно-правова, позитивістська, реалістична, психологічна тощо. Загальною рисою, що характеризує різноманітні сучасні концепції права, є відображення зв'язку між державою і правом. Аналізуючи праці представників різних напрямів, можна дійти висновку, що право в більшості випадків вбачається ними як явище самостійне, яке існує автономно від держави. Природне право найчастіше подається як категорія, породжена суспільством, що досягло певного рівня розвитку, і захищає його інтереси, а тому стоїть над державою, над Законом.

Критики знає концепція позитивізму, яка пов'язує правотворчу діяльність з державою і основним джерелом права вважає Закон. Представники позитивізму – Б. Бентам, Д. Остін, Г. Кельзен – зазнали критики за відрив права від моралі. Відрив права від держави обумовлює широко поширене в наш час твердження про те, що основним джерелом права є судовий прецедент і звичай, а не нормативно-правовий акт. Панівне становище судового прецеденту і звичаю як основних джерел права обґрунтовується тим, що вони мають пряме походження з "природного права", "справедливості", "народного духу", а держава зобов'язана лише санкціонувати їх застосування і забезпечити захист.

С. П. Головатий зазначає, що верховенство права – це ідея виключно природного права, доктрини природного права, тобто – ідея, яка виникла на визнанні одного факту: людина як істота природи з’являється на світ з певними правами і свободами, яких їй ніхто не дає і ніхто не має права від неї відібрати. І ці права та свободи називаються основоположними, які є невідчужуваними [14, с. 85–86].

П. М. Рабінович зазначав, що верховенство права може бути інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві насамперед прав людини та проявляється головним чином у таких рисах державного і громадського життя: закріплення у конституційному та інших законах держави основних прав людини (закони, які суперечать правам і свободам людини, є неправовими законами); панування в суспільному і державному житті таких законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали – насамперед права і свободи людини (адже людина поважає свою думку і волю, і збіг останньої зі змістом законів обумовить повагу до позитивного права); врегулювання відносин між особою і державою на основі загально дозвального принципу: «особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»; взаємовідповідальність особи і держави [15, с. 67].

Значення четвертого, сучасного етапу дослідження верховенства права, на нашу думку, полягає у багатоманітності наукових ідей, що формують уявлення про верховенство права як багатоаспектну категорію, з’ясуванні різниці між верховенством права та верховенством закону, обґрунтуванні залежності верховенства права від типу праворозуміння, дослідженні поняття людського виміру права, наповненні новим змістом категорій правового закону: справедливості, свободи та гуманізму, з’ясуванні багатоаспектності розуміння верховенства права як самостійного феномена, елемента правової держави, принципа права, правового інституту, прогресивного здобутку цивілізації.

Таким чином, генеза уявлень про верховенство права пов’язується з виокремленням певних етапів, що відображають еволюційний характер становлення ідеї верховенства права, залежністю розуміння верховенства права від об’єктивних (рівень розвитку суспільства, його історичні умови) та суб’єктивних (пізнання окремих вчених) факторів, формуванням уявлень про верховенство права як багатоаспектну категорію, що має як теоретико-пізнавальні, так і практико-прикладні аспекти, нормативним відображенням доктринальних ідей верховенства права на законодавчому рівні у демократичних державах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 19.02.2025).
2. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 195 с.
3. Бобровник С. В. Зміст і значення інституту верховенства права в умовах трансформації суспільства. *Правова держава*. 2008. Вип. 19. – С. 66–73.
4. Аристотель. Політика / пер. з давньогрек. Київ: Основи, 2000. – 239 с.
5. Пухтецька А. А. Формування вимог принципу верховенства права західною правовою традицією. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 3. С. 66–75.
6. Головатий С. Концептуальні витоки «верховенства права» у філософській спадщині античних мислителів. *Українське право*. 2001. № 1. С. 17–47.
7. Сливка С. С. Юридична деонтологія : підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Атіка, 2010. 296 с.
8. Білозьоров Є. В. Джерела права в державах континентального і загального права: проблеми їх детермінації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 : Економіка і право. 2013. Вип. 22. – С. 120–127.
9. Інтерв’ю з Миколою Козюброю, доктором юридичних наук, професором, суддею Конституційного Суду України у відставці. *Верховенство права. Законодавчий бюлетень*. Київ, 2005. С. 9.
10. Панченко О. О. Кантівські погляди на право та мораль як складові верховенства права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 426–429.
11. Вовк Д. Проблеми визначення та дії принципу верховенства права в Україні. *Право України*. 2003. № 11. С. 6.
12. Малишев Б. В. Принципи панування права (the rule of law) у праці Альберта Дайсі «Вступ до вивчення конституційного права». *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 118–123.
13. Козюбра М. Права людини і верховенство права. *Право України*. 2010. № 2. С. 24–35.
14. Головатий С. П. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. *Українське право*. 2006. № 1. С. 85–90.
15. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків : Право, 1997. 136 с.